

Miénk itt a tér A pesti Széchenyi-liget tündöklése és bukása a 19. században

A modern városok kialakulásával, gyors növekedésükkel lakóik egyre távolabb kerültek a háborítatlan természettől, ezzel együtt viszont megnövekedett igényük az oda való visszatérésre. Ezt jelzi a piknikezések, kirándulások szokásának elterjedése a 19. században. Ugyanakkor megjelent az igény a városokon belüli zöldítésre, a közterek parkosítására is. Létesítésük eleinte némi ellenállásba, értetlenségbe, esetleg közönybe ütközött. A későbbiekben is számos vita övezte létrehozásukat, helyszínüket, használatukat, hiszen azok már kezdetül „multifunkcionálisan” szolgálták a lakosok kényelmét és szórakozását is. Az alábbiakban az első pesti közpark történetét elevenítjük fel. E során napjainkban is ismerős kérdésekkel, dilemmákkal szembesülünk, miközben a korszak jó néhány sajátosságát, a magyarországi polgárosodás jellegzetességeit is megfigyelhetjük.

A magyar főváros első sétányai a 18. század végén jöttek létre a budai Városmajorban, valamint a pesti hajóhídfőnél, ahol a helyi kamarai igazgatóság hárs- és akácfaák ültetését kezdeményezte. Az utóbbi helyszín azonban a rossz talaj, a fák elhanyagolása, és a környező magas házak miatt nem volt különösebben kedvelt, így 1808-ban az akkor alakult Szépítési Bizottság új sétány létesítése mellett döntött szintén a Duna-parton. E mellett indítványozták fák ültetését a város más utcáin és terein is.¹

A tervek nem valósultak meg,² amin nem csodálkozhatunk, hiszen ekkoriban nem sokan tartották fontosnak a város fásítását. Maga a bizottság vezetője, József nádor, aki annyit tett a Városliget, a Margit-sziget vagy a Csútsüdübozi kertjének létrehozásáért, azt vallotta: „Fák nem valók a városba.” Így történhetett, hogy 1830 kemény telén kivágatta a Városligetbe vezető fásor nyárfáit, amelyeket a szegények fűtőanyagként használtak fel.³

Egy ekkoriban megjelent útikönyv huszonkét kertet sorolt fel Pesten, ám ezek közül csak a Városliget számított köztulajdonban levő, nyilvános közkertnek.⁴ A többi olyan mulatókert vagy szórakozóhely volt, ahol belépődíjat szedtek, vendéglő működött, hetente több alkalommal zenekarok léptek fel. Ezek valójában „fült, rekedt levegőjű, kerteknek gúnyolt zugolyok, melyekben több az ivó asztal, mint a porlepte élőfa, hol a szorult s lámpa-gőzös levegőtől izzadsz.”⁵ Ilyen volt például a mai Papnövelde és Cukor utca sarkán álló Széchenyi-kert vagy a jóval nagyobb és ismertebb budai Horváth-kert.⁶ Ezek nem helyettesíthették a hiányzó sétányokat – akkori nevükön: promenádokat. Pest Budához képest különösen szegényes volt kirándulóhelyekben.⁷

A Duna-partra ültetett fák nem fejlődtek kellőképpen, ezért 1832 tavaszán akácokat telepítettek, melyeket rendszeresen gondoztak, öntöztek.⁸ Mindez azonban túl kevéssé tűnt. Az ifjú Toldy Ferenc a híd melletti „helyecskét” méltatlannak tartotta a sétány névre, hiszen „pornak, szélnek egyaránt kitéve, kicsiny, árnyéktalan”, kofák és csavargók gyülekezőhelye, míg a dicséret Orczy-kert, és az ekkorra már szépen kiépült Városliget túl messze voltak ahhoz, hogy a polgárok rendszeresen felkeressék őket. Szorgalmazta, hogy még a telkek beépítése előtt alakítsanak ki sétányokat a városban, később ugyanis sokkal nehezebb lesz azokat létrehozni.⁹ Egy utazó tíz évvel később is még úgy tapasztalta, Pestnek „nincs mulatókertje, nincs sétánya, nincs egyetlen fája, mely alatt frissebb levegőt színnánk.”¹⁰

A fásítás azért is fontos volt, mert a város szenvedett a Rákosmező felől érkező homoktól. Széchenyi István egész munkát szentelt a kérdésnek: a *Pesti por és sárban* kevések tartotta a fák, fasorok ültetését, a várost elviselhetőbb tételéért azt „ügyszólván erdőkkel” kellene beültetni. Úgy vélte, „a magyarnak kötelessége felruházni hazáját a növényvilágnak ékességivel”, és értékelni a meglévő zöldet, hiszen „ledöntvén a százados cserfát, csak századok adhatják azt ismét tökéletesen vissza.”¹¹ A következő évben egy angol utazó szerint a homok „Pest egyik legnagyobb csapása... az itteni homokvihár valami borzasztó... a külterületeken kevés a liget vagy kert, így nincs, ami a szél erejének útjába állhatna, s amikor viharrá erősödve, a Duna folyásával egy irányban lefelé száguld, szinte akadálytalanul tombol Pest tágas utcáin.”¹² Egy korabeli lap szerint „ha van, mivel Pest a világnak tán minden fővárosait meghaladja, az a porbani gazdagság” – aminek ellenszere a fásítás és a kövezés.¹³ Egy divatos író pedig arról értekezett, mennyire hasznos a pesti por, „mert arra emlékezteti a henye sétálókat, hogy csak por és hamu vagyunk.”¹⁴

A sétányok hiánya sajnálatos, „ami pedig egy ilyen népes városban, ahol nyilvános kertek sincsenek, valós és mélyen átérzett szükséglet” – olvashatjuk egy 1837-es leírásban.¹⁵ Szemere Bertalan nyugat-európai élményei alapján írt cikket Pest fejlesztéséről. Úgy tapasztalta, London „kertes utcái” „együgyű” falvakhoz hasonlóak, parkjainak „közepén vén fák erdei vadságban élnek,” miközben paloták veszik körül őket, és rengeteg fákkal és bokrokkal beültetett, ráccsal körülvett tér is található a városban. „Látván ezeket, gyakran eszembe juttat Pest holt kőfalaival, s gyakran kérdém magamtól és másoktól: szellős piacoknak miért nem hagyunk több helyet s a levőket fákkal, bokrokkal, gyepszínnel miért nem ültetjük szabad kertekké? miért van száműzve a városból minden zöld s természet?” Kárhóztatta az elterjedt nézetet, mely szerint Pest „azért város, hogy házak, ne pedig fák legyenek benne.” Az elhivatott szerző kívánsága: bárcsak megmutathatná „Pest lelkes népének” a zöld Londont, „tudom, hogy még e tavasszal ültetéshez fogna... s lelke örvendene kifejezhetetlen gyönyörben, az ipari s erkölcsi élet e tengerében megpillantván a természeti élet ez apró zöld szigetecskéit is.” Konkrét fejlesztési terveket is megfogalmazott a város zöldítésére.¹⁶

A cikk megjelenésének idején nyitották meg Budán a várhegy oldalában a sétatérséget,¹⁷ Pesten pedig olyan sétányt terveztek, amely az egész városnak „ékesítményéül szolgálhat”. Helyszíne a mai Szabadság tér helyén álló kaszárnya hatalmas tömbje (Újépület) és az akkori Lipótváros közti terület lenne. A lapok tudósításai szerint adakozásokból jelentős összeg gyűlt össze a célra.¹⁸ Arról is beszámoltak, hogy a Szépítési Bizottság is támogatja a tervet, amit azonban cáfolt a testület, a városfejlesztésben illetékes József nádor pedig nem hazudtolta meg önmagát, tűzvédelmi okokra hivatkozva megtagadta az engedélyt. Bár még ebben az évben újra felmerül a terv, a nádor ismételen elutasította azt.¹⁹

Néhány év múlva a *Pesti Hírlapban* jelent meg cikk a városfejlesztés lehetőségeiről. Ennek szerzője hosszú fasorok (allék) telepítését javasolta a Dunától egészen a Városligetig, ami nem csupán a por elleni védelmet biztosítaná, de kellemes sétákra nyújtana lehetőségét, kikerülve „a szűk, ronda Király-utcát s annak unalmas végnélküli házsorát”. E mellett szorgalmazta a belvárosi sétahely kialakítását is a Vásártéren (a mai Erzsébet téren), „mely naponkinti szabad léghely mozoghatás s találkozás központja lenne.” Az itt létrejövő park „mondhatatlan kéjelem s édeléssel boldogítana,” kávéházat, kioszkot lehetne ott létrehozni, a sétálókat rendszeresen zenével szórakoztatnák, és biztosan akadna vállalkozó, aki ásványvizeket, kecske- és számrtejet kínálna majd. E kellemes sétány így „a nyilvános mulatás, találkozás és társalkodás”

helyszínévé válna.²⁰ A vélemények azonban megoszlottak ez ügyben. Az egyik lap a téren inkább szobrot állított volna vagy nemzeti színházat épített volna, míg másutt egyetértettek a „mulatóhely” kialakításával: „Beh pompás sétányt lehetne e gyönyörű térre állítani, mely mint kellemes oázis a roppant ház- és még roppantabb homoksviatag közepén mosolyogna felénk árnyainak kellemes hűsével.”²¹ Másutt a 100 évvel későbbi Pestről olvashattunk leírást, amelynek szerzője a Vásártéren álló országház „pompás épületéről”, valamint ugyanott „a sétányul szolgáló gyönyörű fasorok lombjai alatt legszébb mulatóhelyeinkről” ábrándozott.²²

A tervek megvalósításához ebben az esetben is Széchenyi István fellépésére volt szükség, aki ekkor már maga is Pesten lakott. Törekvése volt minél több befásított hely kialakítása a városon belül, ami védelmet nyújtana a por és a sár ellen is, miközben üdülőhelyként, sétányként szolgálna a főváros lakossága számára. A pestiek ekkoriban kénytelenek voltak a távoli Városligetbe vagy a nehezen megközelíthető Margit-szigetre zarándokolni ahhoz, hogy zöldbe jussanak. Széchenyi a sétatereknek társadalmi jelentőséget is tulajdonított, hiszen összejövetelek helyszínéül szolgálhatnak.

Már 1830-ban, a *Hitelben* szólt a pesti fásítás és sétálóhely-kialakítás fontosságáról.²³ Két év múlva a József nádor teret javasolta helyszíneként,²⁴ majd 1837-ben a szerviták temploma mellett alakított volna ki sétateret. A rend vezetője azonban nem pártolta a tervet, attól tartott, hogy a hangoskodás és a térszene zavaró lesz.²⁵ Széchenyi azonban nem tárgított, néhány év múlva ismét javaslatot terjesztett elő a szervita kert nyilvános sétánnyá alakításáról – a rendfőnök ezúttal túlzó árat kért. A kitarító gróf továbbra sem adta azonban fel, a nagyúri társaság körében keresett támogatókat a sétatér ügyének.²⁶ 1842 március 15-én szólalt fel ez ügyben a megyei közgyűlésen, ahol Pest városának országos jelentőségét hangsúlyozta: itt kell, hogy az „eszék koncentráldjanak.” Ennek érdekében szükséges az „ittlakás kellemét, kéjelmét növelni,” a várost vonzóvá tenni a gazdagabbak számára is. A sétateret „politikai tekintetből” is javasolta, az ugyanis hozzájárulhat a közélet fellendüléséhez. Az itteni találkozások, beszélgetések révén a sétálók jobban megismerhetik egymás nézeteit: „az embereknek egymáshoz kell simulni” – ehhez pedig „egy tisztességes sétatér, ahol mindenféle színű ember összejön, a legalkalmasabb eszköz.”²⁷

1844 végén már Széchenyi is a saját háza szomszédságában található Újépület melletti helyszínt javasolta, amely ekkoriban elhanyagolt, posványos szemétkerakó helyként szolgált.²⁸ Neki sikerült megszereznie a szkeptikus nádor jóváhagyását, aki utána azon élcelődött, hogy ott csak napraforgót és kukoricát ültethet. A legnagyobb magyar minden követ megmozgatott az ügy érdekében²⁹: a Lánchídon dolgozó Clark Ádámmal együtt is megtekintette a területet, kérelmet nyújtott be a helytartótanácsához, a pesti és a bécsi katonai parancsnoksághoz. Széchenyi méltatlankodott a nehézkes ügyintézés miatt, és ígéretet tett rá, hogy nem fognak kőépületet felállítani a területen.

Időközben 96 alapító taggal létrejött a Sétatér Egyesület, amelynek célja „nem pénznyereség, hanem egyedül Pest városa kellemének szaporítása és a köznyelemnek a sétatér fenntartása általi előmozdítása.”³⁰ Az engedélyek birtokában 1845 márciusában nyújthatták be a kérelmet a városi tanácshoz, indoklásuk szerint „ily lombtalan és árny nélküli városban, mint amilyen a mi központi városunk, megbecsülhetetlen a tervezett közsétány.” A társulat védelmet és adómentességet kért, valamint a sétatér és a szomszédos házak közti terület kikövezését, ugyanakkor vállalták, hogy nem létesítenek italmérést a sétatér területén. A tanács pártolta „a város kényelmeit és díszét kétségtelenül előmozdítandó tervet,” ideiglenesen és feltételeken rendelkezésre bocsátotta a kívánt területet.³¹

Akad olyan lelkes lap, amely már az engedélyek beszerzése előtt megírta, hogy a gróf kezdeményezésére „tavaszkor pompás sétány készítése fog megkezdetni”.³² Ezzel kényelmetlen helyzetbe hozták Széchenyit, akinek bosszúsán kellett magyarázkodnia a főhadparancsnok előtt. „Mindenki összeesküdött ellenem. Türelem és kitartás!” – panaszkodott és biztatta magát naplójában,³³ közben pedig elkezdte az adományok gyűjtését a szükséges költségekre. A sajtóban nagy örömmel fogadták a tervet, amely „sokkal nagyobb gyönyörrel kecsegteti a főváros népét”, mint az addig fő szórakozás-ként szolgáló táncterem. Az „illatos zöldben” majd „csemegetár” fogja „az élvsóvár-gó inyeket” kielégíteni.³⁴ Nem mindenki volt azonban elragadtatva: éppen ekkoriban alakult meg a Védegylet, amely látszólag sokkal fontosabb célokat szolgált. Batthyány Lajos azon mérgelődött, hogy Széchenyi az ipar ügyét, és az ország felemelkedését sokkal inkább szolgáló Gyáralapító Társaság helyett ennyire kis jelentőségű célra gyűjt. Egy grófné nemes egyszerűséggel trágyakupacnak nevezte a jövődi sétateret, amelynek a polgárság körében is akadtak ellenzői.³⁵

Széchenyi számos egyéb teendője mellett lázasan ügyködött a sétány érdekében: felajánlási íveket küldött ismerőseinek, naplójába időnként feljegyezte a befolyó összegeket, nagy örömmel töltötte el Szász-Coburg-Gothai Ferdinánd herceg nagy összegű adománya, máskor viszont elégedetlen volt egy-egy módos támogató csekély felajánlásával.³⁶ Leveleiben is beszámolt erőfeszítéseiről a sétány létesítéséért, melynek egyik célja, hogy „legalább némileg diadalmaskodjunk fővárosunk irtózatos porán.” Megszállottságát jelzi a vélemény, amit maga idézett: „Széchenyi gróf csak sétányokról álmodik? Mindent ennek az ötletnek rendel alá...”³⁷ Egy év alatt tetemes összeget, 23 000 forintot sikerült összegyűjtenie.

A lapok beszámoltak a társulat üléseiről,³⁸ sürgették a munka megkezdését,³⁹ majd elégedetlenkedtek annak előrehaladásával: „hiába, nem oly könnyen feledhetni el a nagy hírű Pest városi mondatot: »Pest azért város, hogy ne legyen benne fa.«”⁴⁰ Hamarosan már bizakodva irtak a térrendezés üteméről: „végre valahára lesz már e szerencsétlen homokvárosnak is egyetlenegy oázisa” bár a polgárság szegényére Széchenyinek kellett kezdeményeznie a sétány kialakítását. „Csak a gróf akarjon, amúgy igazában — és pár év múlva Pesten sem lesz otthon a szahara.”⁴² Ősszel már a gödröket ásták, és abban reménykedtek, hogy a következő év nyarára a város sétátságához juthat.⁴³

Télen Széchenyi 12 platánt kért a Városligetből a Szépítési Bizottság élén álló József nádortól,⁴⁴ így már kezdettől nagyobb fák is díszíthették a teret. Az első növények ünnepélyes telepítése 1846. március 3-án kezdődött, amikor a gróf, „a tett és a szó embere” éppen Bécsben tárgyalt a Tiszaszabályozás ügyében. Így felesége, Seilern Crescentia ültette el az első platánt a „virulj!” felkiáltással. Eközben „mozsárdurrogások rázták meg a léget s hangos népörömkialtozás zendült meg. Minden jelenvolt hölgy, magasrangú úgy, mint polgárosztálybeli, megöntözék a felavatott helyet és nyalábot.”⁴⁵ Az eseményről örömmel tudósítottak a korabeli lapok, hiszen „a porfölgleges kietlen utcák tömkelegeiben legalább zöld kies nyugpontra régóta szüksége van fátlan sivatag városunknak.” Azt remélték, hogy a főváros „homoktengerének közepette, egy árnyadó, enyhe léggel kínáló oázist” fog „elővarázsolni”. E napokban a sétátér két elnevezése is felmerül: a *Széchenyi-berek* és a *Széchenyi-liget* közül az utóbbit használták, egy időben a *Széchenyi-sétány* is elterjedt.⁴⁶

A gróf hazatérve nagy figyelemmel kísérte a sétátér sorsát, megfigyelte, hogy a fák megeredtek, a sétátér körülvéző rácst Clark Ádámmal készíttette el a gőzmalom vasöntőjében – amiért a lakatocéh feljelentette őt a városi tanácsnál.⁴⁷ A városliget kertészét nyerte meg az ösvények kialakítására, a növények gondozására, ám a gróf őt is

bírálta, mert csupa egyenes fát hozott. Egy Magyarországot kedvelő bécsi színész nő a Crescentia által ültetett fáról kért levelet.⁴⁸ A lapok figyelemmel kísérték a sétány sorsát, beszámoltak annak első zöldüléséről, jelezték a társalgási helyek és a fagyaldák szükségességét, és már ekkor tréfát is gyártottak róla: e szerint a sétány számára szervezett egyetel neve: „Alásfölsétálgatásokalkalmávaliszembetalálkozásoknálalapvagysapkaem eléselegymásnakalkalmatlankodninemakarórésvényesekegyete.”⁴⁹

A grófort még Bécsben is foglalkoztatta a liget ügye: kérte titkárát, hogy küldje el az adományozók névsorát csakúgy, mint az aláírási íveket. Sürgette a sétány mielőbbi megnyitását, és még a miatt is aggódott, hogy a korlátok festésekor gondot fog okozni a homok, vagy az óvatlan járókelők, akik a száradás előtt összekenyik őket. Azt tanácsolta, várják meg, amíg egy eső megtisztítja a levegőt a portól, és lehetőleg akkor fessenek, amikor kihalt a város, az elkészült részeket pedig szögesdróttal védjék.⁵⁰

1847 tavaszán felállították a vaskerítést, a sétány végeit „bezáró pompás két épület erősen halad előre”, a megnyitót a lóverseny napokra időzítették.⁵¹ Erre május 30-án került sor, amikor Tomala Ferdinánd pesti műkereskedő belépődíj ellenében tartott ünnepséget. A tervek szerint az egész környék „nagyszerű kivilágításban fog ragyogni”, három zenekar szórakoztatja a közönséget, „és lesz — sétálva haladás.”⁵² Nem mindenki volt elragadtatva a belépődíjtól, habár a bevételt jótékony célokra szánták.⁵³ Maga Széchenyi sem vett részt, naplója szerint az eseményt szélvihar akadályozta meg, elképzelhető azonban, hogy a megnyitó üzleti jellege miatt egyszerűen nem akart részt venni rajta.⁵⁴ Valójában ugyanis katonai zenekar és magyar muzsikusok részvételével, „dobszó, cigányzene s valcercincogások mellett” került sor az „nagyszerű” ünnepélyes átadásra.⁵⁵

Ennek ellenére a következő hetekben a ligetet lakatra zárt vasrácsokkal és kendermadzagokkal zárták el a pestiek elől, valószínűleg az ösvények murvázása zajlott még. Végül július közepén nyílt meg immár valóban „nagy öröme a közönségnek”. A lapok a padokat hiányolták, „ámbar a sétány eszméjével az ülés ellenkezni látszik,” megjegyezték, hogy a névadóval (vagyis a lankadatlanul munkálkodó Széchenyivel) „sokkal inkább összefér a fárdhatatlan mozgás, mint a pihenés.”⁵⁶ Egy rossz májú újságíró szerint a ligetben „még mindig le szabad ülni a földre.”⁵⁷ Egy hónappal később elkészült a fagyaldozó, ami fokozta a sétány vonzerejét. Különösen az esti órákban keresték fel sokan, amikor „a bokrok s a kissé szabadabb tér igen kellemes hűssé teszik itt a levegőt,” és a holdvilágnál „lehetetlen, hogy bárki lelkében is a komor idők letűnte után egy szebb jövő reménye ne támadjon.”⁵⁸

A főváros lakossága hamar birtokba vette a sétányt, a következő év nyarán már nagyon sokan látogatták, így néha panaszkodtak, hogy „a padhiánynak iszonyú bősége mellett le sem ülhetni.” Ekkor a hús árnyékot adó fák, a hírheft pesti portól mentes levegő mellett egy nyolcszögletű kávékioszk (vagy „fagyaldala,” „Limonadenhütte”) fokozta a park vonzerejét, és kínált például süteményeket, tejet, frissítő italokat, sőt hideg sülteket is. Tartottak benne jótékonyági célú rendezvényt is, amelyen zenekar szórakoztatta a látogatókat.

A ligetnek a főváros magyarosodásában is szerepet szántak. Egy korabeli újságíró azt remélte, az itteni vigasságok „nemzetiesebb színűek” lesznek, mint a túlnyomórészt németek lakta Budán rendezettek. E célból „nevezték el magukat a cigányokból társasággá alakult népzenezők is nemzeti zenésztársaságnak, hogy azon helyről majd magyar nótákat hangoztatnak a nemzet fülébe.”⁵⁹ A forradalom évében még többségében német volt a pesti polgárság is, ám egy lap örömmel állapította meg, hogy magyar nyelven is társalognak egy „szép magyar nevet hordó” hölgyekoszorú tagjai. A mozgalmas időkben a nagy forgalmat kihasználva egy hivatal nélküli ügyvéd itt tartott gyűjtő hangú beszédet a kormány

ellen. A felelőtlen lázító szavakat a megjelent „napszámosak, zavargók, dologtalanok és értelmetlenek” megéljenezték, ám „a tömeg józan része” ellene fordult, a nyugalom megzavarásától tartó hatóságok pedig a szónokot őrizetbe vették.⁶⁰

A növényzetet lajtos kocsiából öntözték, miközben panaszkodtak a „talpbosszantó” kavicsokra, és hiányolták a padokról a támasztékokat.⁶¹ Kellemes időben korán reggel megjelentek a sétálók, már tavasszal „pezsgett” a promenád,⁶² a tömegben alig lehetett mozdulni, „telt ház” esetén a temérdek ember elzárta a kapukat.⁶³ A sétány aranykorát az 1850-es években élte. Kedveltségét növelte a térzene: az itteni zenepavilonban tavasztól ősziig tartó estélyeken fellépett katonazenekar, Sárközi Ferkó, Kecskeméti József, Patikáros Ferkó népszerű bandái, vagy a bécsi származású Franz Morelly zeneszerző és karnagy együttese.⁶⁴ A koncertek alkalmával általában belépődíjat szedtek, s az árakat drágábbra szabták, mint a környékbeli kávéházakban. E miatt sokan a kerítésen kívülről hallgatták a zenét. Bár a bevétel egy részét jótékony célokra (például különböző kórházak, az első pesti bölcsőde, szegények vagy vidéki tűzkárosultak javára) fordították, a lapokban vita bontakozott ki a közsétány fizetősé tételeiről.⁶⁵ 1852 májusától naponta felváltva léptek fel az együttesek,⁶⁶ és az is előfordult, hogy három zenekar szórakoztatta a nagyérdeműt, fényes kivilágítás és színes lámpák mellett.⁶⁷

1854-ben már minden délután szedtek belépődíjat, ami egy tiltakozó lap szerint nem fér össze a sétater eredeti rendeltetésével,⁶⁸ ezért a környékbeli lakosok kérvényt nyújtottak be az ingyenesség visszaállításá érdekében.⁶⁹ Az üzletnek sem tett feltétlenül jót a liget használatának fizetősé tétele, sokan inkább „a vasrácson kívül szívták a friss levegőt”, és ott vásárolták az olcsóbb harapnivalókat.⁷⁰ Hosszabb távon csak kivételes esetekben szedtek belépőt.⁷¹

Ekkoriban Pest egyetlen sétánya volt a Széchenyi-liget, bár igény lett volna többre, hiszen azok, „mint megannyi oázis tűnnének föl a fővárosnak pusztaságán; emelnék a hely szépségét, kellemesebbé tennék a levegőt, mely nálunk annyira meg van romolva, s kényelmére szolgálnának a közönségnek.” A Duna-part puszta és szemetes volt, a tágas Újteret (a mai Erzsébet-tér) Szaharához hasonlították.⁷² A többi „közmulató” hely, a Városliget, az Orczy-kert, valamint a Margit-sziget a városon kívül található.⁷³ Később az Újtérn és a Nemzeti Múzeum mellett kertben létesültek „lelket és szemet üdítő bájos parkok”, amelyek némiképp tehermentesítették a Széchenyi-ligetet. E sétányokat „a fővárosi közönség jótéteményének” tekintették, ahol az utcai és szobai levegőnél frissebbet szívhattak, jobb étvágyat kaphattak, a séta után pedig „édesebben” alhattak.⁷⁴

1858-tól hetente kétszer zártkörű sétány-estélyeket tartottak, ahol a belépőt megváltó körülbelül nyolcszáz főnyi „díszes” közönséget a liget két sarkában felváltva katonazenekar és cigánybanda szórakoztatta, táncmester segítette a fiatalok szórakozását, miközben 434 „bővilágú” olajlámpa biztosította a világitást. A különleges eseményen a padokon kívül székek is szolgálták a résztvevők kényelmét, miközben csinosították a ligetet: frissítették a pázsitot, egyengették és felöntözték az utakat, bekerítették a gyepágyakat, lugasokat alakítottak ki, a fákon tükrök függtek. Az exkluzív összetétel fölött örökös rendezőség az „oda nem illő személyeket” nem engedte be, így az este 9 órától tartott nyári táncvigalmakon csupán „a legválasztékosabb társaság” tagjai vehettek részt: az arisztokrácia, a főtisztek, a polgárság egyaránt szép számban képviseltette magát. A nagy érdeklődés miatt az estély idején több alkalommal kiürült a színház nézőtere, az egyik lap szerint a színház igazgatósága a sétány részvényeseitől méltán igényelhetne kárpótlást. A következő években ismét felelevenítették a zártkörű társasestélyeket, melyeken a jelszó: „a zene szól, járja akinek tetszik.” Itt, az „Isten szabad ege alatt, a finomkövecses földalapon,” 40-60 pár ropta éjfélig a française-t és csárdást, az utóbbit igen hevesen „hogy volt” felkiáltásokkal ismételtetve.⁷⁵

A hidegebb hónapok táncmulatságaira a pavilont üvegcarnokká alakították át, ami azonban 1862 februárjában a lángok martalékává lett.⁷⁶ A kioszk katasztrófája ugyanakkor lehetőséget nyújtott a sétány megújulására: ideiglenes mutatvány-bódét állítottak fel, ahol egy állítólag Amsterdamból érkezett majomszínház tartott előadásokat hetente kétszer.⁷⁷ A hatóság azonban megakadályozta további hasonló létesítmények építését, ami gyökeresen megváltoztatta volna a sétány jellegét (a lapok azonnal a bécsi Práterhez kezdték hasonlítani).⁷⁸

A város főkertészét bízták meg a liget megújításával,⁷⁹ és 1864 áprilisára egy budai vendéglős felépíttette az új kioszkot,⁸⁰ amelynek közelében nyilvános WC-t („árnyékszék” vagy „vizelde”) is létesítettek.⁸¹ A „közhelyekben amúgy is nagyon szegény” fővárosban az új épület 110 m²-es társalgó- és táncterme⁸² sokféle programnak nyújthatott otthont. Tartott itt közgyűlést a német Eintracht-egylet,⁸³ és dal- vagy táncestélyeket a Pesti Unió dalegylet („dalárda”). Ezekon Erkel *Himnusza* mellett főleg német szerzők művei szerepeltek műsoron, de magyar vagy szerb népdalokat is előadtak.⁸⁴ Előfordult, hogy a „testvérfőváros” összes dalegylete és tornaegylete számára rendeztek közös ünnepséget.⁸⁵ Itt szilveszterezett a budapesti szláv dalegylet, amely vidám cseh, szlovák, szerb és horvát nyelvű darabokat adott elő,⁸⁶ itt ünnepelte az új év beköszöntét a fővárosi férfi-dalegylet,⁸⁷ és a Ganz gyári dalkör is.⁸⁸

A sétányt az 1845-ben alakult Sétatér Egyesület működtette, amely a kioszk bérletéből, a zeneestélyek jövedelméből, valamint a tagok adományából származó vagyont a liget fenntartására és szépítésére fordította. Miután a pavilon újjáépítését követően még inkább megnövekedett a forgalom, a sétány jövedelmezővé vált, és 1870-ben Pest városa átvette azt.⁸⁹ Ha számba vesszük az itt tartott rendezvényeket, a korabeli fővárosi civil szervezetek sokaságáról hallunk, és némi képet alkothatunk az akkori társasletről, a város rohamos polgárosodásáról. Itt került sor a budapesti urasági szolgasegélyző egylet,⁹⁰ a Mercur kereskedői társas kör, a budapesti festő-segédék betegsegélyzőegylete,⁹¹ vagy a fodrász-ipartársulat multságaira.⁹² Tartottak cukrászbált,⁹³ ünnepséget az aranyművesek, ékszerészek betegsegélyző pénztára javára,⁹⁴ zeneestélyeket,⁹⁵ a Humor társasegylet összejövetelén hering-lakomára is sor került. A pesti könyvnyomdászok-dalköre,⁹⁶ a Szent Máté betegsegélyző egyesület,⁹⁷ az első budapesti fürdő-személyzet beteg-önsegélyző és temetkezési egylete,⁹⁸ a betűöntők Guttenberg-dalárdája is itt tartotta zene- és táncestélyeit.⁹⁹ A citera-kör vagy a Kedélyesség társasegylet estélyeinek színhelye is a liget volt.

Nem csupán szórakozni jártak azonban ide a pestiek, a liget politikai gyűléseknek is otthont adott. 1865 őszén mintegy 400 lipótvárosi választó a neves író-újságíró Kemény Zsigmondot jelölte itt követté,¹⁰⁰ később Falk Miksa támogatói gyűléseztek ugyanitt. A középiskolai tanáregylet,¹⁰¹ a kereskedők és iparosok társalgási köre,¹⁰² a budapesti pincér-egyesület,¹⁰³ vagy a mechanikusok és rokonszámák munkásainak egylete,¹⁰⁴ illetve a hírlapszedők köre közgyűlésére is itt került sor.¹⁰⁵

Különösen vasárnapokon és ünnepnapokon (mint amilyen a király születésnapja) kerekedtek fel sokan a sétányba, ahol időnként díszes kivilágításra került sor. Az 1860-as évek elején hétköznap esténként is „roppant tömeg” hullámozott, „sok-sok cifra hölgy” kereste fel a sétányt, ahol esténként csárdás, Erkel operáinak (*Hunyadi László, Bánk bán*) vagy a *Rákóczi-induló*nak a dallamai szórakoztatták a nagyérdeműt, felcsendültek a *Trubadúr*, a *Tannhäuser*, vagy éppen a *Traviata* részletei is.

A sétatér, mint zöld szalon a társasélet fontos színtere volt, nem sikerült egyoldalú kisajátítása, hiába próbálták meg az előkelő rétegek kiszorítani a számukra elfogadhatatlan társaságnak számító „alsóbb néposztályokat.” Az „egyenjóság elvénél fogva”

sok dajka, szolgáló, katona, cseléd és gyerek is járt ide. Míg korábban a parkokban való sétálás a saját magánkertjeiket használó kiváltságosok kedvtelésének számított, a városi közterek által nyújtott lehetőségeket bárki élvezhette. A városi nyilvánosság új-fajta, akkoriban még szokatlanul „demokratikus” helyszíne jött létre, amely előnyeivel mindenkit vonzott. Így kénytelenek voltak elviselni egymást a máskülönbön elkülönülő, távolságot tartó társadalmi csoportok. A kiosk bérlője több alkalommal panaszkodott, és a városi tanácshoz fordult, amiért a sok munkanélküli nőcseléd és a katonák jelenléte veszélyezteti a főváros tulajdonát képező épületnek a „válogatott közönség” részéről való használatát. Ők ugyanis „erkölcstelen üzelmeikben fényes nappal sem zavartatják magukat és a sétaterén át egy tisztességes nő sem bátorodik végighaladni.” Egy 1892-ben kelt rendőrfőkapitányi jelentés megállapította ugyan, hogy a látogatókör nem megfelelő összetételű, „finomabb társalgási szempontból kifogás alá esik,” ezért „az úri osztályhoz tartozó közönség ezen sétányt kerüli,” ám semmit sem tehet ellene: botrányos, a közszemérmert sértő esetek híján a nyilvános köztérről a békés polgárokat nem tilthatja ki.¹⁰⁶

Mindez időnként nyílt ellentétekhez vezetett, a parkokat egyenesen veszélyes gyülekező helyeknek tartották, méltatlankodtak a túlságosan zajosnak és közönségesnek vélt sétálók miatt, felvetették, hogy a „művelt” osztály érdekében korlátozni kellene számukat,¹⁰⁷ üdvözölték, amikor a városi hatóság „megtisztítottatta” a „nem odavaló elemektől” a Múzeumkertet. Különösen a szolgálat nélküli cselédek okoztak sok kellemetlenséget „a nyugodt és csendes életet óhajtó polgároknak,”¹⁰⁸ egy rosszalló újságcikk szerint azért nem volt elég pad a Széchenyi-ligetben, mert „oda úgy sem jár más, csak a sok dajka, ezek pedig a földre is leülhetnek.”¹⁰⁹

A többi park kiépülésével a Széchenyi-sétány kétségtelenül veszített vonzerejéből, 1871 nyarán már úgy írtak róla, mint „bukott nagyságról,” ahol „szolgálat nélküli szolgálok és sehonnai munkakerülők szundikálnak a padokon elterülve, este pedig éhes bennszülöttek sültcsibéznak a vendéglő előtt katonai zene kísérete mellett.”¹¹⁰ Ebben az időben tiltotta ki a városi tanács a foglalkozás nélküli cselédeket, valamint a kisgyerekeket és dajkáikat a közeli Erzsébet-sétányról, ahol négy rendőr vigyázott a határozat betartására – helyette a Széchenyi-ligetet használhatták.¹¹¹ Ezt azonban megnehezítette, hogy az utóbbit ekkoriban hetente több alkalommal csak belépődíj mellett lehetett látogatni. Időnként a sétány elhagyatottá vált, „hová bátran mehetnek a kétségbeesettek, ott nem igen háborgatja őket senki,” sikertelen és sikeres öngyilkossági kísérletekre is sor került benne. A lapok a sétány szakácsnői és baka-romantikáját emlegették,¹¹² ám a zöldövezetek csekély száma miatt továbbra is fontos szerepet játszott, ezért a főváros sétányügyi bizottsága javasolta, hogy a bérlő a szombati zeneelőadások alkalmával a lezárást délután 4 helyett csak 6 órától vezesse be.¹¹³

Ekkoriban is számos rendezvényre került sor, fellépett egy „világhírű” vágújhelyi számolóművész,¹¹⁴ díszlakomát tartottak a városba érkezett cseh küldöttség számára.¹¹⁵ 1879 farsangján a Harmónia-kör reggel 6-ig tartó zártkörű „táncvigalmán” a csárdást „hévvel”, a (francia eredetű) füzértáncot „változatosan” táncolták. A „bálj” színtében („szünóra”) a sorsjátékon olcsó jegyekkel szobrocskát, albumot, „szalon-akváriumot” és egyéb csecsebecségeket lehetett nyerni. Az eseményről beszámoló lap tudósítója körülbelül hatvan „egyszerű ízlést és vidorságot képviselő” táncosnőt számolt össze, közülük sokakat név szerint felsorolt, és örvendetesnek tartotta, hogy a társalgás magyarul folyt.¹¹⁶ Egy másik hasonló estély résztvevői számára zongoraátiratban elhangzott Mendelssohn hegedűversenye és egy népszerű korabeli dal, citerán magyar népdalokat adtak elő, elszavalták Petőfi Sándortól *Az örült* című verset, elénekelték egy Verdi-opera nagyáriáját, és kabaréjeleneten („humorisztikus előadás”) is szórakozhatott a közönség, amely végül táncra kerekedett.¹¹⁷

Közvetlenül a sétány mellett bérkocsi állomást alakítottak ki,¹¹⁸ ami zavart egy ott lakó idős bárót – ám a belügyminiszter elutasította folyamodványát annak máshová helyezése érdekében.¹¹⁹ Kérvényezték a ligetben való épületnek óvoda („gyermekkert”) és óvónőképző céljára való átengedését, ám azt a tanács nem engedélyezte. Játsszótér („gyermekpark”) létesítésének ötlete is felmerült a sétány egy részén.¹²⁰ Egy évvel később a közelben óvodát („kisdödővót”) működtető nőegylet kérte, nyissanak számukra bejáró kaput, mert a gyerekek számára „egészségi szempontból kívánatos volna” minél több időt tölteni a zöldben, az óvónők („gyermekkertésznők”) számára viszont körülményes és hosszú a kerülő. A forráshiányos főváros elutasította a kérvényt.

Az 1890-es évek elejére napirendre került a rossz emlékü, hatalmas „magyar Bastille”, az egykori katonai épület, a szabadságharc annyi mártírja börtönének vagy vesztőhelyének lebontása, helyére parkot terveztek a szabadságharc emlékművével, s a környék több utcáját is vértanúkról nevezték el.¹²¹ Ekkor a közvetlenül az épület mellett álló Széchenyi-sétány sorsáról is több elképzelés született, felmerült beépítésének a lehetősége (például egy újabb színházépület került volna oda),¹²² mások viszont a zöldövezetek hiányára hívták fel a figyelmet: „Egészségi, széptani és humanitárius okok sürgetik, hogy szakítsunk a mindent beépítés, mindent bevakolás eddigi rendszerével s adjunk Budapest véredényeinek tüdőszárnyakat, melyek elpetyhüdő vérét oxidálják. Erre valók a nyilvános parkok.” Egy másik lap a közönség által óhajtott és követelt nagy parkmű létesítését várta el.¹²³

Az első pesti sétány mintává vált az 1850-es évek második felétől, vidéken is a városok díszéül szolgált, mert „kényelem- és egészségi szempontból is jótékony hatású”.¹²⁴ Miközben gyönyörű Széchenyi-ligeteket, Széchenyi-kerteket alakítottak ki Kassától Tordáig, Békéscsabától Nagybányáig, Pápától Szentésig, Herkulesfürdőtől Bártfáig, Nagykőröستől Ungvárig, az első fővárosi sétány megszűnt. 1897 októberétől lebontották az Új épületet, a helyén létrejött Szabadság-tér parkjába beolvadt az egykori sétány. Helyén nyílt meg a két első magyarországi benzinkút egyike 1924-ben,¹²⁵ néhány évvel később kezdeményezték emlékmű állítását.¹²⁶ Ma díszkút és dombormű örökíti meg a liget 1847-es létrehozását, és emlékeztet a fél évszázadig fennálló első pesti sétányra.

JEGYZETEK

1 A Szépítési Bizottmány 1808. nov. 21-i és 1809. jan. 19-i ülései. In: Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 43–44. Honművész, 1833. ápr. 4. 2 Nagy Lajos: Budapest története 1790-1848. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. 263. (Budapest története III.) 3 Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1886 I. 1824–1844. Bp. 1887. 28. 4 Andreas Dorffinger 1827-ben megjelent útikönyvét idézi Magyar Erzsébet: Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek. A Habsburg monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében (~1870–1918) (Kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrábra) Bp.	2008. (doktori disszertáció) http://doktori.btk.elte.hu/hist/magyar/diss.pdf 5 Fáy András: Levél-töredék Pestről. Felső-Magyarországi Minerva, 1825. december 490. 6 Honderű, 1844. jún. 15. Életképek, 1844. júl. 24, júl. 31. Jelenkor, 1844. aug. 22. 7 Budapest a magyarok fővárosa, vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása. Vezéd vidékiek és benszülöttek számára. Pest 1845. 105. 8 Honművész, 1833. ápr. 4. 9 Toldy Ferenc: Pest és Buda 1833. Auróra – Hazai Almanach, 1834/1. 250–1. 10 Vajda: Utazás a hazában. Magyar Életképek, 1843/5. 9. 11 Csorba László: Széchenyi István. Bp. 1991. 116.

- Széchenyi István: Buda-pesti por és sár. Bp. 1995. 20, 136.
- 12 John Paget: Magyarország és Erdély. Bp. 1987. 86.
- 13 Figyelmező, 1838. máj. 15.
- 14 Nagy Ignác: magyar titkok. 1845. <https://mek.oszk.hu/07500/07551/pdf/07551.pdf>
- 15 Részletek József nádor orvosának, Jankovich Antalnak leírásából Pestről és Budáról (1837). In: Források i. m. 54.
- 16 Szemere Bertalan: Pest jövődjéről szépitési tekintetben. Társalkodó, 1838. máj. 12.
- 17 Regélő, 1838. máj. 27. Rajzolatok, 1838. máj. 31. Társalkodó, 1838. jún. 2. Hírmök, 1838. jún. 4.
- 18 Regélő, 1838. jan. 4. Rajzolatok, 1838. jan. 7. Hazai s Külföldi Tudósítások, 1838. jan. 10.
- 19 Gárdonyi Albert: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. In: Tanulmányok Budapest múltjából IX. Bp. 1941. 11. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 13.)
- 20 Dercsényi Károly: Mire van Pest városának szüksége? Pesti Hírlap, 1841. márc. 3.
- 21 Honderü, 1843. máj. 6. Hasonlóképpen ír egy korabeli városismertetés szerzője is: „az új piac park módjára fákkal ültetették be, mi a város közepén zöld pihenő árny helyet, és a tikkasztó nyár hevében menedéket nyújtana, egyszersmind pedig a port is, mely gyakran sűrű fellegként nehezedik a tág tér fölé, megrögzéné.” Budapest a magyarok fővárosa, vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása. Vezéd vidékiek és benszülöttek számára. Pest 1845. 30.
- 22 Fővárosi hírek a jövő század közepén. Tehát 100 év múlva. Pesti Divatlap, 1844. okt. 6.
- 23 „Mindenekelőtt sétálólhelyeket készítsünk, s a pesti Duna partjaira fákat ültessünk, mert azok növésehez idő kell...” Széchenyi István: Hítel. Pest 1830. XI.
- 24 Széchenyi 1832. júl. 7-i naplóbejegyzése. Vizsota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István naplói 4. 1830–1836. Bp. 1937. 276. (Gróf Széchenyi István munkái 13. Magyarország újabbkori történetének forrásai.)
- 25 Ld. 1837. júl. 7-i és júl. 10-i naplóbejegyzését. Vizsota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István naplói 5. 1836–1843. Bp. 1937. 97-8. (Gróf Széchenyi István munkái 14. Magyarország újabbkori történetének forrásai.)
- 26 Széchenyi javaslata az 1842. január 17-i tanácsülésen hangzott el. Ld. 1842. jan. 10-i, 15-i, 17-i, 21-i, ápr. 13-i, máj. 26-i, 1843. ápr. 25-i naplóbejegyzéseit. Napló 5. 537–9, 541, 584, 599, 710.
- 27 Pesti Hírlap, 1842. márc. 20. Megjelent még: Gróf Széchenyi István beszédei. Bp. 1887. 215–216. (Gróf Széchenyi István munkái II.)
- 28 Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1886 I. 1824–1844. Bp. 1887. 32.
- 29 Vizsota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István munkái 15. Gróf Széchenyi István naplói 6. 1844–1848. Bp. 1939. 139, 142, 146, 149, 152, 154, 157, 158, 173–174.
- 30 Idézi Magyar Erzsébet: Társalkodási kertek i. m. Ld. még: Schmall Lajos: A Széchenyi-sétátér története. In: uő: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez II. Bp. 1899. 58.
- 31 Vizsota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1844–1848 közt. Történeti bevezetés. In: Vizsota Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István naplói 6. 1844–1848. Bp. 1939. LXXVIII–LXXIX.
- 32 Budapesti Híradó, 1845. jan. 24.
- 33 Széchenyi 1845. febr. 2-i naplóbejegyzése. Napló 6. 165.
- 34 Jelenkor, 1846. jan. 26.
- 35 Napló 6. 161, 224, 229, 306, 314, 368. Batthyány a későbbiekben nem is adakozott a sétátér javára. ld. Napló 1008.
- 36 Napló 6. 225, 278, 305, 312, 359, 517, 543, 581. Széchenyi 1845. ápr. 21-i, szept. 13-i, dec. 11-i, 1846. jan. 20-i, ápr. 17-i, máj. 5-i, 1847. febr. 9-i, 12-i, ápr. 13-i, 1848. jan. 2-i levelei. Majláth Béla (szerk.): Gróf Széchenyi István levelei 3. Bp. 1891. 348, 364, 375, 387-8, 394, 492, 495, 515–516, 567.
- 37 Széchenyi 1846. okt. 7-i levele Károlyi Istvánhoz. In: Majláth i. m. 442.
- 38 Nemzeti Újság, 1845. márc. 20.
- 39 Pesti Hírlap, 1845. máj. 30.
- 40 Nemzeti Újság, 1845. jún. 8.
- 41 Budapesti Híradó, 1845. jún. 29.
- 42 Honderü, 1845. júl. 8.
- 43 Budapesti Híradó, 1845. dec. 2.
- 44 „Mínhogy tudomásom szerint a pesti Városliget platáncsoportjában néhány fa a túlzott sűrűség miatt kiemelendő, és néhány nagy fa az Újépületnél létesítendő sétányt lényegesen szépítené, így a pesti Sétány Társulat nevében bátorodom császári Fenségedet legalázatosabban arra kérni, kegyeskedjék a Szépitési Bizottmányt utasítani, hogy nekünk az említett platánokból 12 darabot átengedni szíves legyen.” Széchenyi levele József nádornak. Pest 1846. január 20. Széchenyi pesti tervei. Szerk.: Bácskai Vera – Nagy Lajos. Bp. 1985. 263.
- 45 Jelenkor, 1846. márc. 22.
- 46 Életképek, 1846. márc. 7, Jelenkor, 1846. márc. 8, Budapesti Híradó, 1846. márc. 10, Honderü, 1846. márc. 11, Pesti Divatlap, 1846. márc. 12, Nemzeti Újság, 1846. márc. 12. Évtizedekkel később már úgy emlékeznek, hogy a főváros „színe-java” jelen volt, a polgármester és a városatyák diszmagyarban várták Crescentiát, aki férje

- társaságában vett részt az eseményen. Budapesti Hírlap, 1884. nov. 17.
- 47 Napló 6. 488.
- 48 Viszota LXXX. Napló 6. 352, 354, 362, 368, 384, 436, 440, 442, 487, 491, 580, 583, 608.
- 49 Budapesti Híradó, 1846. ápr. 12, máj. 7. Pesti Divatlap, 1846. máj. 21., Honderü, 1847. márc. 23.
- 50 Széchenyi 1847. febr. 12-i és ápr. 26-i levele Tasner Antalnak, Széchenyi 1847. ápr. 13-i levele Kárársznak. In: Majláth 495, 515, 518. Ld. még: Napló 6. 226, 298, 364, 369, 370, 405, 455, 470, 476, 484.
- 51 Budapesti Hírlap, 1847. máj. 16., Jelenkor 1847. máj. 17., Honderü, 1847. máj. 18., Nemzeti Ujság, 1847. máj. 20.
- 52 Pesti Divatlap, 1847. máj. 30.
- 53 Nemzeti Ujság, 1847. jún. 1, Hetilap, 1847. jún. 1, Budapesti Híradó, 1847. jún. 3.
- 54 Napló 6. 572.
- 55 Életképek, 1847. jún. 5., Pesti Divatlap, 1847. jún. 6., Nemzeti Ujság, 1847. jún. 6.
- 56 Nemzeti Ujság, 1847. jún. 22., Hetilap, 1847. jún. 29., Életképek, 1847. júl. 11., Nemzeti Ujság, 1847. júl. 13, Pesti Hírlap, 1847. júl. 16., Budapesti Híradó, 1847. júl. 18., Pesti Divatlap, 1847. júl. 22.
- 57 Életképek, 1847. aug. 8.
- 58 Pesti Hírlap, 1847. júl. 29., Pesti Divatlap, 1847. aug. 12.
- 59 Jelenkor, 1847. máj. 17.
- 60 Marcius Tizenötödike, 1848. jún. 9. 296. 1848. júl. 18. 429. aug. 9. 507. 1848. szept. 8. 611. Kossuth Hírlapja, 1848. júl. 20.
- 61 Pesti Napló, 1850. ápr. 12., máj. 24., Hölgyfutár, 1850. ápr. 19. Hölgyfutár, 1854. máj. 9.
- 62 Hölgyfutár, 1852. márc. 6.
- 63 Pesti Napló, 1851. aug. 16.
- 64 Pesti Napló, 1850. máj. 2., máj. 6, jún. 27., 28., júl. 8.
- 65 Pesti Napló, 1850. júl. 2., 3., aug. 10., 17., 30. szept. 21. 1851. máj. 2., máj. 12., jún. 14. Pesti Napló, 1852. jún. 17., jún. 30., júl. 1. Divatcsarnok, 1853. okt. 22.
- 66 Hölgyfutár, 1852. máj. 8.
- 67 Hölgyfutár, 1852. jún. 19. Budapesti Hírlap, 1857. aug. 11.
- 68 Hölgyfutár, 1854. máj. 9.
- 69 Divatcsarnok, 1854. máj. 25. 665–666.
- 70 Vasárnapi Újság, 1855. máj. 13. 152.
- 71 Budapesti Hírlap, 1855. márc. 28.
- 72 Pesti Napló, 1850. aug. 10. 1851. ápr. 12.
- 73 ifj. Palugyay Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest 1852. 482. Pesti Napló, 1853. jún. 15.
- 74 Vasárnapi Ujság, 1857. máj. 10. 155. Színházi Látszó, 1863. okt. 7. Sürögöny, 1866. szept. 27.
- 75 Nefelejts, 1860. ápr. 22, 1860. máj. 6. 1860. jún. 24. Növilág, 1860. júl. 1. Sürögöny, 1861. ápr. 14, 1861. máj. 19., 1861. aug. 25.
- 76 Sürögöny, 1862. febr. 26., Hölgyfutár, 1862. márc. 1., Vasárnapi Ujság, 1862. márc. 2. 106.
- 77 Sürögöny, 1862. máj. 23. Hölgyfutár, 1862. jún. 17. Sürögöny, 1862. aug. 2. Nefelejts, 1862. aug. 31.
- 78 Nefelejts, 1862. szept. 28. Hölgyfutár, 1862. szept. 11, Sürögöny, 1862. szept. 21, Hölgyfutár, 1862. szept. 25.
- 79 Színházi Látszó, 1864. jan. 14.
- 80 Színházi Látszó, 1863. okt. 28., 1863. nov. 28., 1863. dec. 10. Hölgyfutár, 1863. dec. 1. Színházi Látszó, 1864. febr. 14., Fővárosi Lapok, 1864. febr. 17., 25., Fővárosi Lapok, 1864. ápr. 23. Sürögöny, 1864. ápr. 27.
- 81 Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1881. 492. (224. oldal)
- 82 Kempf: A pesti Széchenyi-liget. Az Ország Tükré 3. (1864) 15: 172. (máj. 21.)
- 83 Sürögöny, 1864. szept. 30.
- 84 Pesti Napló, 1865. febr. 26. Nefelejts, 1865. jún. 25. Pesti Napló, 1865. jún. 27. Fővárosi Lapok, 1865. júl. 1., 18., 22. Pesti Napló, 1865. júl. 19. Sürögöny, 1866. jún. 8. Fővárosi Lapok, 1868. jan. 22. Fővárosi Lapok, 1868. máj. 28.
- 85 Pesti Napló, 1866. jan. 24. Sürögöny, 1866. jan. 25. Vasárnapi Ujság, 1866. jan. 28. 45.
- 86 Ellenőr, 1870. dec. 30. A Hon, 1870. dec. 30. Fővárosi Lapok, 1870. dec. 31.
- 87 Fővárosi Lapok, 1876. dec. 23. Fővárosi Lapok, 1878. júl. 28. Fővárosi Lapok, 1879. okt. 14.
- 88 Pesti Hírlap, 1894. dec. 1.
- 89 Fővárosi Lapok, 1870. márc. 29. Ld. még: Schmall Lajos: A Széchenyi-sétátér története. In: Uő: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez II. Bp. 1899. 59–60.
- 90 A Hon, 1870. jan. 9.
- 91 Népszava, 1883. okt. 14.
- 92 Fővárosi Lapok, 1877. nov. 27. Fővárosi Lapok, 1879. márc. 9. Pesti Hírlap, 1882. jan. 16.
- 93 Fővárosi Lapok, 1873. febr. 18.
- 94 Fővárosi Lapok, 1873. jan. 26.
- 95 Ellenőr, 1873. jún. 15.
- 96 Népszava, 1874. nov. 22.
- 97 Pesti Hírlap, 1892. nov. 21.
- 98 Pesti Hírlap, 1894. febr. 22.
- 99 Fővárosi Lapok, 1877. jún. 23., 1877. okt. 14. Fővárosi Lapok, 1878. jan. 15. Fővárosi Lapok, 1878. szept. 8.
- 100 Sürögöny, 1865. nov. 3.
- 101 Magyar Ujság, 1871. aug. 4. Ellenőr, 1871. aug. 4. A Hon, 1871. aug. 4.
- 102 Sürögöny, 1866. szept. 19.
- 103 A Hon, 1878. jan. 18. Pesti Hírlap, 1880. febr. 21. Uez. Ellenőr febr. 21.
- 104 Fővárosi Lapok, 1890. júl. 20.
- 105 Fővárosi Lapok, 1891. júl. 2.

- 106 Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. Századok 128. (1994) 1067. Gyáni Gábor: Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma. In: uó: Nemzeti vagy transznacionális történelem. h. n. 2018. 311. Magyar Erzsébet: Társalkodási kertek i. m.
- 107 Pesti Napló, 1851. ápr. 15., máj. 6. Pesti Napló, 1852. máj. 19.
- 108 Színházi Látcső, 1863. okt. 7.
- 109 Hölgyfutár, 1863. jún. 13.
- 110 Hevesi Lajos: Kóborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Magyarország és a Nagyvilág, 1871. júl. 30.
- 111 Fővárosi Lapok, 1873. máj. 29.
- 112 Fővárosi Lapok, 1883. máj. 23.
- 113 Nemzet, 1885. nov. 29.
- 114 Pesti Napló, 1884. júl. 9. Nemzeti júl. 9.
- 115 Nemzet, 1885. máj. 24.
- 116 Fővárosi Lapok, 1879. febr. 15.
- 117 Pesti Hírlap, 1882. aug. 7.
- 118 Pesti Hírlap, 1879. jún. 27.
- 119 Pesti Hírlap, 1879. aug. 17.
- 120 Néptanítók Lapja, 1883. dec. 1.
- 121 Fővárosi Közlöny, 1894. máj. 22., 1895. szept. 24., 1897. márc. 19., júl. 13., nov. 2.
- 122 Fővárosi Lapok, 1890. okt. 22. Építészeti Szemle, 1893. jan. 31.
- 123 Budapesti Hírlap, 1891. dec. 3. Az Új-épület végnapjai. Pesti Hírlap, 1893. dec. 7.
- 124 Vasárnapi Ujság, 1858. máj. 2. 215.
- 125 Autó, 1924. okt. 1. 22.
- 126 A Széchenyi-sétány alapításának megörökítése. Historia 1. (1928) 1: 46.

